

Permi szófejtések

I. Zürjén *bor(j-)* 'Rain'

A zürj. (Szavvaitov) *bor* 'предел', *tubor* 'межа', (WUo.) Pecs. Sz. V *bor* (elat. *borjés*) 'Rain zwischen den Ackerbeeten (V), Grenze zwischen den Ackerfeldern, Grenzrain (Sz.), Grenze (auf der Wiese, auf dem Acker) (Pecs.)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *bor* 'Rain, Grenze zwischen Ackerfeldern', *mu-bor* V Pr. 'Rain (V), Grenze', (SzerSzlK) AV FV KSz. Lu. Pecs. Szkr. Vm. *bor* 'межа, межполосье, незапаханная полоса между полями' szónak eddig csak a votják megfelelését állapították meg: votj. (Wichmann: MSFOu. 23: 39) Uf. *ага-bur* 'Rain, Grenze zwischen den Feldstreifen', (UdmRSzl. 1983) *anabur* 'борозда; мета', ahol az összetétel első része votj. (Wichmann uo.) J M MU Uf. *ага* 'Strich (Landes)' (< csuv.). A jazvai és felső-sziszolai nyelvjárások adatainak hiánya miatt az őswermi alak nem teljesen világos: **bori* vagy **bori* (a szóvégi *-i-t a zürjén *j*-tő = votják *ø*-tő megfelelés mutatja). Az alábbi külső összehasonlítás alapján csak a nyílt **ø*-hangot tartalmazó változat feltételezhető (a permi **ø* rendszerint finnugor palatális magánhangzóra megy vissza).

Véleményem szerint ez a permi szó a következő jól ismert finn-volgai (uráli?) szócsaládba tartozik: finn *piiri* (gen. *piirin*) 'kör, körzet, terület', (nyelvjárási jelentések a SKES szerint:) 'viiva, viiru, juova, raita (Vars.-Suomi, Satak., Häme); rajaviiva (Pöyt., Punkal.), raja (Ink.); parras, reuna (Länsip.)'; észt (Wied.) *piir* 'Umkreis, Grenze, Umriss, Einkreisung, Umweg, Bogen', (EsztRSzl.) *piir* 'граница; рубеж, грань; предел, межа', *piiri ajama* 'межевать'; lapp (E. Itkonen, LpChr.) *birrá* 'um, ringsum, um ... herum; herum', *birás* 'Umschlag, Umkreis'; mord. (Paasonen, MordChr.) E *piire*, M *piéé* 'eingezäunter Platz (z. B. derjenige, wo sich die Dreschtenne befindet, der Gemüsegarten usw.)', E *piétt*, M *piéff* 'um'; ? szelk. **piru*: (Castrén—Lehtisalo) FO KO N *pör* 'Kreis; rund', Ke. *pyr*, NP *pyrru*, B Kar. Ta. *pyr* 'Ring', N *pörk* 'herum, ringsum', Ke. *pyrng*, Csa. *porung*, FO *pörung*, B Kar. Ta. *pyrung*, (Donner: MSFOu. 49: 178) ATa. *piirra* 'Ring', Csa. *pör* 'Ring, Gelenk', FO *piör* 'Rund; Rad, Kreis', (a szerző feljegyzései) Ta. *piirä* 'кружок, кольцо'; ? kamasz (Donner—Joki, KamWb.) *piieri*, *pieri* 'ringsum' (l. Setälä: FUF 12: 35, JSFOu. 30⁵: 30; Donner: MSFOu. 49: 178; E. Itkonen: FUF 29: 268, 302, 333; FUV; SKES). A távolabbi (nosztratikus) kapcsolatokról l. Долгопольский: Этимология 1964: 269.

Szemantikai nehézségek nincsenek: a permi szavak éppen ugyanazt jelentik, mint az észt *piir* vagy a finn nyelvjárási alakok.

Néhány szó a vokalizmusról. Bár a balti-finn **i*: permi **ø* megfelelésnek más példái hiányoznak, (a) a négy E. Itkonennél (FUF 31: 327) idézett

példából az **i* szabályos fejleménye a permi nyelvekben nem állapítható meg; (b) a szamojéd szavak, ha idetartoznak, eredeti diftongust mutatnak (l. Janhunen, Samojedologia pereturkurssin luentomonisteet [kézirat]. Helsinki 1980. 59, a következő hangmegfelelésekkel: *szam. *áj* > szelk. *ü*, *kamasz i/e* és *szam. *oj* > szelk. *ö*, *kamasz ?e*), azért a balti-finn **i* ebben az esetben egy összevont diftongusra mehet vissza. A permi tővégi **-i* pontosan összeesik a finn **-i*-vel (< finnugor **-i*, és nem **-ø* = ún. **-e-tő*, l. Хелимский, Чередование долгот, консонантный ауслат и ударение в истории венгерских именных основ, In: Balcanica: Лингвистические исследования. Москва 1979. 128). Másképpen (a fi. *piiri*-vel kapcsolatban) vö. E. Itkonen: UAJb. 41: 89, 90.

J. Guljajev a zürjén etimológiai szótárban egyszerre három (!) zürjén szót vetett egybe a finn *piiri*-vel és megfelelőivel: 1. (?-le) Vm. *pera* 'ледяные глыбы, торосы', Ud. *perae piirni* 'скрыться за облако (о солнце)'; 2. *pertas* 'облик, обличье; внутренность избы (Ud.); общее очертание (Szkr.); окрестности (AV)'; 3. (ugyancsak ?-lel) *puris* 'огороженный с обеих сторон проход, проезд; улица (özürj.)' (vö. ESzK: 219, 220, 234). Litkin (VokPerm.) és más előttem ismert etimológiai művek nem fogadják el ezeket az egybevetéseket. Szemantikai és részben hangtani szempontból is csak nagyon nehezen védhető ez a hármasság. Azonkívül úgy hiszem, hogy a) e Vm. (SzrSzlK) *pera* 'ледяные глыбы, торосы' feltétlenül azonosítható a következő votják szóval: (UdmRSzl. 1983) *pera* 'грязь, нанос'; b) az Ud. (SzrSzlK) *perae piirni* talán egy orosz kölcsönszót tartalmaz, vö. orosz (Dal² 1955. III, 101) Vjatka *перо солнечно, перо под солнцем* 'светлый, ино радужный столп, под входящим или заходящим солнцем'; c) a (WUo.) Ud. *puris* 'Gasse (Weg zwischen zwei Zäunen)', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *puris* 'Weg zwischen zwei Zäunen (nicht: Gasse zwischen Häusern)', (SzrSzlK) FV *puris*, Ud. *puris* 'дорога между изгородьями, улица, проулок', (Litkin, Drevn.) *puris* 'улица' a zürj. *pur* 'tutaj, komp, palló' származéka lehet (a jelentések viszonyához vö. orosz *мост* 'híd': *мостки* 'palló, gyaloghíd': *мостовая* 'úttest, kocsitű').

2. Zürjén *getir* 'Frau, Gattin'

Ennek a minden zürjén nyelvjárásból ismert (vö. WUo.; Fokos-Fuchs, SyrjWb.; SzrSzlK) rokonságnévnek eddig nem volt elfogadható magyarázata (az északi-germán eredetére vonatkozó ötlet — l. ESzK 81 — csak a német *Gattin*-nal való véletlen egybehangzúson alapul). Úgy látszik, hogy ennek a szónak közvetlen forrása régi bolgár-török nyelvjárásokban kereshető. Ótörök nyelvemlékekből ismerjük a 'feleség' jelentésű szót, amelyik *yutuz* vagy *yotuz* hangalakú, l. Radl. III/1, 439 („ein unbekanntes Wort; vielleicht Hausgenosse, Sklave"); DTyurkSzl. 282 ('жена'); Clauson, EtDiet. 894—895 ('wife'). Ez a szó a 8—9. századi jeníszjeji-orhoni (rovásírásos) és óujgur szövegekben előfordul, de az új (köz)jenzjeji nyelvemlékekből, meg a csuvasból is hiányzik.

A szabályos megfelelést — *z* ~ *r* — figyelembe véve, a hipotétikus korai bolgár-török alak **jutur* vagy **jotur* lehetett. A zürj. *getir* ezzel az alakkal feltehetőleg kapcsolatban áll. Az egyetlen — de nehéz — hangtani probléma a szókezdő mássalhangzó-megfelelés. Más őpermi kori bolgár-török jövevényszavakban a **j-* helyén permi **š-* mutatkozik, de a **j-* (és **č-*) sorsának szempontjából „több KB [közép-bolgár] nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP [őpermi] adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések... mellett spiráns megfeleléseket is" (Rédei—Róna-Tas: NyK 74: 292). Feltételezhető,

hogy „*ǰ*-típusú” és „*š*-típusú” bolgár-török nyelvjárások mellett olyan nyelvjárások is voltak, amelyekben egy *ǰ*-féle hang **j*-ből fejlődött, s hogy a zürj. *ǰetir* éppen ilyen „*ǰ*-típusú” nyelvjárásból származik (**ǰ*- > permi *g*-, „természetes” hanghelyettesítéssel).

Ezt a kockázatos feltevést az alább kifejtett etimológia (3.) is megerősíti.

3. Permi **gort* 'Haus, Wohnplatz'

Zürj. (WUo.) AV I Le. Lu. P Pecs. Sz. Ud. V *gort* 'Haus (mindenütt), Heim (AV), (Eltern)haus (Le.), Wohnung (AV P); Wohnort (AV), Heimat, Geburtsort (Ud.); Sarg (AV I Le. Lu. Pecs. Sz. Ud. V)', (Litkin, VokPerm. 79) FSz. *gort* Ja. *gort* 'дом'; votj. (Wichm.) G J M Uf. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf' (permi **gort*) szavakat hagyományosan ósiráni jövevényszónak tekintik és az indo-iráni **gerda-* (ieur. **ǰherdh-/*ǰherdh-*) alapalakra vezetik vissza, l. Munkácsi, ÁKE 648; Pokorny, IndEtWb. 444; Joki: MSFOu. 151: 262–263; Litkin: VJa. 1975/3: 88.

E magyarázatnak bizonyos gyengéje van. 1. Iráni részről csak az av. *ǰarəda-* 'Höhle als Behausung daevischer Wesen' adatható (~ óind *ǰr̥há-* < **ǰrdhá-* 'Haus, Wohnstätte'), és ennek eredeti 'Haus' jelentését Pokorny (uo.) a permi szavakra hivatkozva föltételezi („eine ältere Bedeutung 'Haus, Wohnung' wird durch fiugr. Lehnworte, wie votj. *gurt* 'Wohnplatz, Dorf', syrjän *gort* 'Haus, Wohnung' und 'unterirdische Wohnung, Gruft, Grab', erwiesen”¹). 2. A permi *-rt* szokatlannak látszik az iráni *-rd-* helyén, hiszen az őspaniai kor iráni jövevényszavaiban zöngés és zöngétlen mássalhangzók változatlanul maradtak (Litkin: VJa. 1975/3: 96), vö. zürj. *vurd*, votj. *vudor* 'Otter' (av. *udrō*, oszét *ürd*, *urda*) és zürj. *mort*, votj. *murt* 'Mensch' (av. *marəta-* < **marta-*).

De egy másik lehetőség is van. Feltételezhető, hogy a permi szó a török **jürt* átvétele, megpedig egy „*ǰ*-típusú” bolgár-török nyelvjárásból. Vö. ótör. *jurt* 'Wohnort, Ansiedlung', középtör. *jurt* 'Heimat', csúv. *šort*, *šurt* 'Haus, Hof mit allen dazu gehöri gen Gebäuden' (Räsänen, VEWT 211), ótör. (DTyurkSzl.) *jurt* 'дом, владение, место жительства, земля, страна'. Ez a magyarázat sem ütközik semmilyen szemantikai vagy hangtani nehézségbe (a permi *g-* problémáján kívül). A csúv. *o*, *u*: permi **ǰ* megfelelés más bolgár-török jövevényszavakban is megmutatkozik, vö. permi **šǰr-* 'Stief-': csúv. *šori*, *šuri*; permi **tǰrta* 'Deichsel': csúv. *turda*, *torda* (l. Wichmann: MSFOu. 23 : 39; Litkin, VokPerm. 95, 98).

A két példa — *ǰetir/jutuz* és *gort/jürt* — párhuzamossága, „tandem”-hatása valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy egy bizonyos bolgár-török nyelvjárásban a **j*-ből egy **ǰ*-típusú hang fejlődött. Érdekes volna ez a feltevést másképpen is igazolni.

A teljesség és az igazság kedvéért megemlítenő, hogy Ahlqvist (MSFOu. 8 : 6) zürj. *gort*-ot is, tör. *jurt*-ot is egyszerre említette a jurák *ǰarəd* 'Haus' állítólagos jövevényeként; egyáltalán ez a szófejtés hibás, vö. Wichmann: FUF 2 : 167; Karjalainen: MSFOu. 23 : 77.

¹ Ténylegesen a 'Sarg, Gruft' jelentés a zürjében az av. 'Höhle' jelentéssel nem függhet össze; ez az orosz дом 'ház, (nyelvjárási) koporsó' (l. Словарь русских народных говоров 8 : 16) a kétértelműségét tükrözi.

4. Zürjén *varges* 'лукавый'

A zürj. (Szavvaitov) *varges* 'хитрый, коварный, пронырливый, лукавый', (WUo.) I *varges* 'крутой, драчливый, хитрый, hart, streng, zum Schlagen geneigt, zänkisch, listig, schlau', (SztSzlK) AV KSz. Pecs. Ud. Vm. *varges*, FV I *varges* 'хитрый, лукавый, коварный', (Litkin, Drevn.) ózürj. *varkes* 'лукавый, дьявол, черт' szót V. I. Litkin a votj. (UdmRSzl. 1983) *vargas* 'одинокый; не занимающийся определенным делом', Tilovaj (közli Litkin) *vargas* 'своевольный' szóval vetette egybe és őszpermi **vargss* alapalakra vezette vissza, l. ESzK 47.

Minden valószínűség szerint ez indoeurópai jövevényszó, vö. ieur. **ureg-*/**uerg-* 'stossen, drängen, treiben, feindselig verfolgen' és különösen balti-szláv **uorgo-s*, **uergo-s*: litv. *vařgas* 'Not, Elend', lett *vārgs* 'elend, siech', óporosz *warg* 'schlecht, böse', óbolg. *vrag* 'Feind', orosz *воpог* 'Feind, Teufel'; litv. *vérgas* 'Sklave', lett *vērgs* ua. (Trautmann, BSIWb. 342; Vasmer, REtWb. I, 228; Pokorny, IndEtWb. 1181). A balti-szláv szavakat nehéz teljesen elkülöníteni egy másik ieur. alapszó (**uergĥ-* 'drehen, würgen') germán fejleményeitől: óizl. *vargr* 'Wolf, geächteter Verbrecher', angasz. *wearg*, ófn. *war(a)g* 'Räuber, Verbrecher' (Pokorny, IndEtWb. 1154).

A közvetlen ieur. forrás nem világos. Az iráni nyelvekből a megfelelők hiányoznak (de vö. av. *vahrka-* 'Wolf', óind *vřkah* < ieur. **uřk^hos*!). A permi és a szláv adatok szembeállításakor szoros szemantikai kapcsolatukat figyelhetjük meg (vö. a 'Teufel' jelentés ózürjénben és oroszban), de a permi szóvégi -s miatt (< ieur. nominatívuszi -s, l. Munkácsi, ÁKE 499) az oroszból vagy kései közszlávból való kölcsönzésről szó sem lehet.

Litkin (uo.) a permi **varges* egy lehetséges mordvin megfelelőjét is említi, mégpedig mord. (Juhász—Erdélyi) M *vargā*: *vargēn surā* 'ördögujja (belemnit)'. De nem bizonyos, hogy ez a ritka mordvin szó (csak Juhásznál található) egy külön szókészleti egységet képvisel (~ *varges* stb.), mert ez a mord. (uo.) M *vardā*: *vardēn surā* 'ördögujja (belemnit)', (ErzRSzl.) *vardo* 'враг, чужой; черт' változata is lehet. Az is lehetséges (de további vizsgálatra vár), hogy a szam. (Janhunén, SW) **wärkē* 'Bär' a fenti permi és/vagy indoeurópai szavakkal valamilyen rokonságban állhat.

EUGEN HELIMSZKIJ

Пермские этимологии

Евгений Хелимский

1. Коми *bor(j-)* 'межа' (удм. *ага-буr*) родственно фин. *piiri* (ген. -in) 'круг', эст. *piir* 'межа' и т. д. В исходной праформе следует реконструировать **-i* (не **-e* и не консонантный ауслaut) и, возможно, дифтонг в первом слоге.

2. Коми *getir* 'жена' может восходить к болгарско-тюрк. **ǰu|otur*, ср. др.-тюрк. *ǰu|o-tuz* 'жена'. Для объяснения перм. *g-* следует предполагать развитие **j-* > *ǰ-* в одном из болгарских диалектов (в других диалектах **j-* > *ǰ-*, *š-*). Ср. след.

3. Аналогичным образом, перм. **gort* 'дом, жилье' (коми *gort*, удм. *gurt*) может восходить к болгарско-тюрк. диал. **ǰurt*, ср. тюрк. **jurt* 'дом', чув. *šurt*, *šort* (обычно принимаемая иранская этимология перм. **gort* не бесспорна).

4. Коми *varges* 'хитрый, лукавый, черт' — индоевропейское заимствование, ср. особенно балто-слав. **uorgos* (рус. *враг, ворог*), др.-исл. *vargr* 'волк, стоящий вне закона преступник'. Под большим вопросом можно предположить также связь с самод. **wärkē* 'медведь'.